

Союза Споживчих Товариств про вклади-займи до українських кооператорів. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

25. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 47-а, арк. 4. Оригінал. Рукопис. Текст написано на звороті друкарського бланку звернення правління Дніпровського Союза

Споживчих Товариств про вклади-займи до українських кооператорів. Бланк надруковано в київській друкарні Дніпросоюза 1918 р.

26. ЦДАВО України. – Ф. 3984, оп. 4, спр. 47-а. Доповідь священника Грушевського про становище автокефальної церкви в с. Волошинівка Переяславського повіту. 1921 р.

СЕРГІЙ ФЕДОРОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ: ЕТАПИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ НА НИВІ ПЕДАГОГІКИ

Микола КУЧЕРЕНКО

провідний науковець Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Поміж діячів української культури XIX ст. помітною і неповторною є постать Сергія Федоровича Грушевського. І не лише тому, що він був батьком Великого Українця Михайла Грушевського. Сергій Грушевський вже сам по собі – багатогранна видатна особистість. Як педагог він лишив помітний слід на освітянській ниві другої половини XIX ст. Як українець він здійснив визначальний вплив на світогляд і діяльність Михайла Грушевського.

Рід Сергія Грушевського, що був духовним, походив з Чигиринщини – південно-східної околиці Київської губернії. Там у невеликому козацькому селі Худоліївці жили його предки, починаючи від прадіда – православного священника Данила Груші (Грушевського) [11, с. 11–33]. Батько, Федір Васильович Грушевський (1791–1851), залишивши рідну Худоліївку, поміняв кілька парафій на Чигиринщині, у 1831 р. був висвячений у Чигирині на священника, а з 1836 р. мешкав у с. Лісниках під Києвом. З дружиною Марією Кирилівною (уродж. Ботвиновською;

прибл. 1799 – прибл. 1871) з Суботова він мав численну родину, яка, включно з померлими в дитинстві, налічувала одинадцятьох дітей. Середній із них, Сергій, народився 7 жовтня 1830 р. в Чигирині, а виростав переважно в Лісниках, про які згодом багато розповідав своєму синові Михайлові [11, с. 34–73].

Втім священничі сини, як правило, довго під батьківською стріхою не затримувались, і 1844 р. Сергій Грушевський пішов на навчання до Києво-Подільського духовного училища, а потім і до Київської духовної семінарії. Незважаючи на смерть батька (1851 р.), він зумів мобілізувати всю свою волю на подальше здобуття освіти, тож 1859 р. успішно закінчив Київську духовну академію і здобув ступінь магістра богослов'я [23]. Відчуваючи свою відповідальність за долю родини, юнак, за свідченням Михайла Грушевського, «мусів думати не тільки про себе, але і про своїх менших братів і сестер» [34], а тому взяв на себе клопоти за рідних – обов'язок, якому він лишився вірним упродовж усього життя.

Закінчивши академію, Сергій Федорович замість священничої служби обрав викладацьку працю. Мабуть, цей намір він виніс ще з рідної хати, оскільки його батько, Федір Васильович, відзначався прогресивними народницькими поглядами і наприкінці 1830-х років заснував першу в Лісниках школу. «Це наш мужицький піп», – відгукувались про нього лісницькі селяни [12, с. 62]. Тож 8 жовтня 1859 р. Сергій Грушевський був призначений на посаду професора словесності до Полтавської духовної семінарії, а 23 червня 1860 р. – переміщений до Київської семінарії «профессором по класу священного писання и соединенных с ним предметов» [23]. Цей період у житті Сергія Грушевського позначився дослідженнями з народознавства та історії релігії і, як згодом писав Михайло Грушевський, його батько «в місцевих київських виданнях містив статті по українській етнографії й історії обряду» [1, с. 77–81].

1865 р. був чи не найвідповідальнішим у його долі. Сергій Грушевський погодився на пропозицію їхати на викладацьку роботу до м. Холма, що перебувало у складі російської провінції Царство Польське. Тоді ж він одружився з 17-річною Глафірою Захаріївною Оппоковою (1847 – 1918) – дочкою священника села Сестринівки Бердичівського повіту на Київщині. Як видно з метричної книги, вінчання відбулося 5 серпня 1865 р. в сестринівській церкві св. Покрови [36]. А вже невдовзі подружжя вирушило до Варшави, де 23 жовтня 1865 р. Сергій Федорович був «по прошенію определен учителем русского языка и словесности в Холмскую русско-греко-униатскую гимназию» [25].

До нашого часу дійшов безцінний фотознімок, що зафіксував одягнуте за тогочасною європейською модою подружжя Грушевських у Варшаві 1866 р. – за кілька місяців до народження сина Михайла. Їхній первісток прийшов у світ вранці 17 (29) вересня 1866 р. в одному з будинків гімназії, яка була створена замість нещодавно ліквідованої колегії католицького ордену піарів, де мала помешкання молода родина.

Певно, на новому місці Сергій Грушевський виявив добрий педагогічний і організаторський хист, про що свідчить його послужний список. Так, 5 січня 1866 р. він за вибором педагогічної ради додатково був призначений її секретарем (виконував до 29 серпня 1867 р.) [24], а 13 жовтня 1866 р. призначений викладачем слов'янської мови в Холмському жіночому греко-уніатському шестикласному училищі [25] (виконував до 13 грудня 1867 р.). У тому ж училищі 6 січня 1867 р. став членом господарського комітету [25] (виконував до 1 січня 1868 р.). Від 1 жовтня 1866 р. до 23 січня 1867 р. і з 4 до 29 серпня 1867 р. Сергій Федорович «исправлял должность инспектора-руководителя холмских русских педагогических курсов» [25]. Нарешті, 29 серпня 1867 р. був «назначен инспектором-руководителем холмских русских педагогических курсов» [25]. З послужного списку видно, що вже там, у Холмі, він мав виявити себе як організатор народної освіти.

На жаль, скупий казенний документ жодним словом не проохоплюється, чому 1 листопада 1868 р. Сергій Грушевський покинув Холм і був «согласно прошенію перемещен на должность учителя русского языка и словесности, также истории России и Польши и географии

Российской империи и Царства Польского в Ломжинскую мужскую классическую гимназию» [26], де він прослужив учителем російської мови та словесності, а також історії Росії лише до 19 грудня того ж таки 1868 р. Що змусило його несподівано залишити під час навчального року вже обжите місце, щоб перевестись на скромну вчительську посаду до маленького непримітного суто польського містечка Ломжі, розташованого десь на півдорозі між Суwalkами і Варшавою, щоб починати все спочатку, а через сім тижнів взагалі залишити королівство? Чітких пояснень з цього приводу Михайло Сергійович не чув, оскільки «батько не дуже оповідав про се – мабуть, не дуже було приємне се життя» [8, с. 122]. Тому можна лише гадати про справжні причини таких різких змін. Деякі з них назвав Михайло Грушевський: інтриги серед обивателів російської колонії – кар'єристів без гідності і «неприхильна до сих пришельців-обрусителів людиність» [8, с. 122]. Останнім офіційним аргументом стала хвороба горла й порада лікарів: «Коли хоче зістатись при житті, покинути сей вогий і болотистий край та шукати десь прожитку на полудні» [8, с. 122], внаслідок чого 19 грудня 1868 р. Сергій Федорович був «согласно прошению по болезни уволен от службы по учебному ведомству в Царстве Польском» [26].

Залишивши дружину з сином у тещі в Сестринівці (4 квітня 1869 р. до них додалась новонароджена донечка Ганна, яку в родині називали Галею), Грушевський-старший зайнявся пошуками роботи і 6 серпня 1869 р. був «с разрешения Его Императорского Высочества, Наместника Кавказского, вызван на службу в Закавказский край и назначен

учителем русского языка и словесности в Кутаисскую классическую гимназию» [26]. Хоч у Кутаїсі він працював лише один рік, проте з Кавказом уже не розлучався. Через рік, 9 липня 1870 р., Сергій Федорович одержав призначення на посаду інспектора народних училищ у новоорганізованій Ставропольській губернії, а в серпні 1878 р. перевівся до сусідньої Терської області, де став директором народних училищ [28].

Саме там, на Північному Кавказі, починалося свідоме життя Михайла Грушевського, і тому найважливішим джерелом інформації про батькову організаційну й педагогічну діяльність згодом стали «Спомини» Михайла Сергійовича. Цей край, за словами Михайла Грушевського, був на той час «в стадії сильної колонізації. Приходили переселенці з губерній українських і великоросійських і осідали на цілині колишніх калмицьких і туркменських степів. Тим часом школа була тільки в селах старого заселення, бувших «государственных» селян. Було таких, здається, тридцять з чимсь шкіл [...], але школи сі існували тільки на папері. Ними ніхто не займався, платня учителям від селянських громад асигнувалась неможливо мала, шкільних будинків дуже часто не було зовсім – учителя і школу садили до когонебудь з селян, через те й учителями числились різні люди без усякого педагогічного цензу, ледве письменні, одставні солдати, церковники тощо, які вчили як Бог дав або й зовсім не вчили» [8, с. 125–126]. Тому в тих умовах «першим завданням батька було добитись від сільських громад, щоб вони побудували шкільні будинки, призначили учителям можливу платню – такою тоді нараховувалося 240–300 рублів, визначили

суми на удержання школи, шкільні знаряди і т. ін. Се все приходилось робити самим примітивним способом. Чисто адміністративні, бюрократичні впливи проявляли себе в сім напрямі дуже слабо. Земства і земських паперів не було. Батько їздив від села до села, збирав на сходи сільські громади, переконував їх в користі освіти, заводив зносини з впливовими і грошовитими громадянами – найчастіше різними торговцями, використовував їх впливи в громаді, нахилив до жертв на будову й удержання школи, заохочуючи їх медалями, котрі випрошував для них у правительства, та різними іншими почесними відзнаками. Се все робилось не тільки в тих селах старшого заселення, де перед тим нібито були школи, а і в селах новіших, де ніяких шкіл не було. Заразом також підготовляв і в школи учительський персонал. Учительських семінарій тоді ще було дуже мало, і учителів чи учительок з семінарською підготовкою не можна було дістати. Батько відбирав більш цінних з тих учителів-самоучок, які йшли на посади, давав їм педагогічні вказівки під час своїх об'їздів шкіл і від часу до часу збирав їх на з'їзди – свого роду педагогічні курси. Але головним ресурсом для нього скоро стали учениці місцевої жіночої гімназії, для котрих він на спілку з кількома іншими педагогами й непедагогами організував педагогічний клас при гімназії – з сього педагогічного класу потім багато йшло до його шкіл, і з них зложивсь найкращий осередок учительства» [8, с. 125–126]. Наполеглива організаторська робота Сергія Федоровича, за оцінкою сина, мала добрий результат: «Заставши властиво порожнє місце в сфері шкільництва, батько полишив через вісім літ добре організовану

шкільну дирекцію, в котрій було понад 100 гарно поставлених шкіл, з дуже приличним учительським персоналом і всяким педагогічним інвентарем. Коштувало се багато труду, енергії й здібності» [8, с. 126].

Це останнє зауваження абсолютного зрозуміле, бо Сергію Грушевському українська народна стихія була рідною і дорогою. Вихований на давніх духовних традиціях Грушевських та властивому українському селянству культурі праці, він сам уособлював «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої. Що б він не робив, він робив з любов'ю, з смаком, основно, систематично, доводячи кожную роботу до кінця. Кидати що-небудь недокінчене серед дороги, робити абияк, здаючи на інших, було йому органічно противно. В роботі він знаходив свою утіху, поезія праці захоплювала його. При тім се був чоловік дуже здатний до роботи. Він міг робити багато, систематично, з дня в день, не підганяючи себе ніякими возбудителями» [7, с. 125].

Досвід, набутий на Ставропіллі, дуже знадобився Сергію Федоровичу в Терській області, куди він перевівся в серпні 1878 р., ставши там директором народних училищ [28], і де теж «приходилося [...] будувати наново, майже з нічого» [7, с. 124–125].

Проте, як і раніше, «в нім жила ніколи не наситна потреба діяльності – хоч ся діяльність протікала в спокійних і рівних темпах щоденної розміреної, неспішної, але невгавучої праці. Він дуже успішно працював над організацією народної школи в своїй дирекції, звертаючи особливу увагу на селянські громади, що виникали на свобідних землях Терської

області. Се були часи жвавої колонізації сеї області українськими і великоруськими переселенцями. Як на Ставропільщині, так і тут, батька тішила нагода бувати по новозаложених українських селах, заходитися коло заснування в них шкіл, будови шкільних будинків, організації недільних шкіл для дорослих, шкільних хорів, читань з діапозитивами тощо» [5, с. 119–120], – писав учений, а ще додавав: «При дирекції, як колись в Ставрополі, організовувались вакаційні учительські з'їзди і педагогічні курси, щоб відсвіжати і підіймати педагогічну кваліфікацію персоналу (зберігся звіт про одні з таких проведених курсів [16]. – М. К.). Учителі по черзі відбували взірцеві години, «образцовые уроки», котрі потім колегіально обговорювалися, і з того виникали різні методичні і дидактичні висновки. При дирекції заводився показний педагогічний музей» [9, с. 119].

Джерела свідчать, що Сергій Федорович не сидів у Владикавказі «при дирекції», а «за обов'язок свій ставив побувати в кожній школі коли не що року, то раз на два роки, і об'їздив, не зважаючи на всі негоди і навіть небезпеки життя, які стрічали його в глухих кутах того малокультурного краю» [34].

Говорячи про освітянську діяльність Сергія Грушевського, неможливо залишити поза увагою створення ним ряду навчальних посібників [13, с. 100–103]. Судячи з архівних матеріалів, ця робота почалася не пізніше 1871 р., тобто відразу після того, як Сергій Федорович трохи обжився у Ставрополі. У багаторічній співпраці з Київською лаврською друкарнею, київським видавцем С. В. Кульженком та рядом московських видавництв він став автором цілого ряду підручників, зокрема його знаменитої «Первой

учебной книги церковно-славянського язика». Знаменитої, бо книга витримала понад тридцять перевидань (у 1901 р. вийшло 30-те його видання) [29]. Саме того року в некролозі батька Михайло Грушевський писав: «Зложена ним ще в початках 1870-х років книжка для навчання слов'янській мові зісталася досі найбільш уживаною в народніх школах і розійшлася в сотнях тисяч примірників» [34]. І хоч він додавав, що «практична робота педагогічна не давала йому змоги писати частіше і більше» [34], зауважимо, що, крім «Первой учебной книги церковно-славянського язика», у творчому доробку Сергія Федоровича були й інші навчально-методичні посібники [21]. У пізнішому листуванні згадувалися також «Прописи» [30]. Архівні матеріали свідчать про широке налагодження ділових зв'язків з багатьма містами Російської імперії з метою розповсюдження написаних Сергієм Грушевським підручників.

У своїй книговидавничій діяльності Сергій Федорович став для сина Михайла найвищим авторитетом і прикладом до наслідування: «На взірець батькової канцелярії, я заводив собі своє особисте діловодство, збирав різні папери, вів рахунки своїм маленьким капіталам, писав місячні рахунки своїм расходам і приходам, прошнуровані і скріплені печатками. Такі марні точки приложення шукала моя хлоп'яча енергія. Але найбільше все-таки зацікавлення з батькової діяльності в мені будила книгарська і видавнича сфера, звідки веде свій початок мое замилування до сього діла, яке зісталось, може, найбільшою і найтривкішою пасією всього мого життя» [6, с. 126], – писав Михайло Грушевський. Упродовж багатьох років своєї наукової та громадської

діяльності Грушевський-молодший опублікував безліч книг, завдяки його зусиллям постало немало книжкових видавництв. Одне з них, засноване Михайлом 1911 р., називалося ім'ям Сергія Федоровича – в пам'ять про видавничу активність батька [17, с. 52].

Навіть після своєї смерті Сергій Грушевський служив народній освіті. У складеному в 1892 р. заповіті він розпорядився частину його капіталу «употребить на открытие или в г. Киеве, или в г. Владикавказе одного начального мужского бесплатного училища в ведомстве народного просвещения моего имени» [35]. З-поміж цих двох міст Михайло Грушевський, який був духівником заповіту, обрав Київ, про що й повідомив у жовтні 1903 р. київського міського голову. Згодом було погоджено й місце будівництва (800 кв. саж.) на Петропавлівській площі на Куренівці – місцевості, де компактно мешкало малоіміщє корінне населення [33]. Проект будівлі училища міська Дума доручила головному архітекторові міста Е. Брадтману, але, на вимогу Михайла Грушевського, фасад виконав у раціоналістичному варіанті українського модерну славетний архітектор Василь Кричевський (імовірно, у співпраці з Фотієм Красицьким). Влітку 1909 р. серед київських підрядчиків були проведені конкурсні торги, а 1910 р. розпочалося будівництво. Триповерхова будівля училища була розрахована на 600 учнів, включала 17 класів, бібліотеку, їдальню, кабінет лікаря, актовий зал тощо [10, с. 93–96]. Навчання передбачалось безплатним. На урочистому освяченні 26 грудня 1911 р. були присутні генерал-губернатор Південно-Західного краю Ф.Ф.Трепов, київський губернатор, міський голова та ін. [22].

Не так уже й важко уявити ту подію. Мабуть, влада намагалася надати їй казенного ідеологічного пафосу Російської імперії, а фундатор школи мав подаватися не інакше, як подвижник «самодержавия, православия и народности». Враження про повну ідилію в стосунках Сергія Федоровича з царизмом може скластися і під час читання послужного списку. Дійсно, царська влада довірила йому організацію народної освіти Ставропольської губернії та Терської області. Як лояльний і старанний державний чиновник він пройшов шлях від титулярного радника (1872 р.) [27] до дійсного статського радника (1884 р.). За «отлично-усердную» службу був пожалований орденами Св. Станіслава 2 ступеня (1871 р.), Св. Анни 2 ступеня (1874 р.) [35], Св. Володимира 4 ступеня (1878 р.) [28], Св. Володимира 3 ступеня (1880 р.) [35] і Св. Станіслава 1 ступеня (1891 р.) [35]. Додамо ще й дворянство.

Через багато років Михайло Грушевський, аналізуючи цілком об'єктивно батькову діяльність як очевидець, історик і громадянин, зазначав, що «...батькові припала невдячна роль провадити нові русифікаційні обмеження в [...] інорідних школах, – робота, яка йому була дуже не по душі, але котру як лояльний урядник він мусів покійно виконувати і не подавати виду, що він її осуджує. Скільки б не вносив він від себе лагідності в її проведення, вона не могла не викликати невдоволення і в громадянстві інороднім, взагалі в ліберальнім (як би там не було з ним слабо), і тут, очевидно, лежала причина, що батько став непопулярним в певних громадських кругах, придбав репутацію службиста і формаліста, і се відпихнуло й знеохотило його від зв'язків з сим

громадянством» [6, с. 143–144]. Але чи з такого батька – вірнопідданого царського чиновника – брав приклад його син Михайло? Чи був інший Сергій Грушевський?

Дійсно, першим і найголовнішим наставником для Михайла Грушевського був Сергій Федорович. Саме він посіяв у синовій душі зерна українства. Наявний джерельний матеріал допомагає проаналізувати світогляд Грушевського-батька, зрозуміти його вплив на становлення сина.

Все його життя пройшло на тлі поневолення рідного краю, поза імперським законом виявлялось рідне і дороге, невід’ємне від багатотисячових традицій українського буття. Власне, саме поняття «Україна» було під забороною і замінялось, у кращому разі, офіційно дозволеним «Малороссия», а пізніше і просто – «Юго-Западный край» як уособлення безперспективності, безправ’я і меншовартості. Абсолютна більшість українського населення належала до жорстоко визискуваного, безправного і неписьменного селянства. Для решти будь-які вияви поваги до свого народу, культури чи мови несли небезпеку звинувачення з далекосяжними наслідками в «мазепинстві», «хохломанстві» тощо (таких ярликів, як відомо, було немало). То ж такі обивателі здебільшого намагалися не показувати світові своє «компрометуюче» «малоросійське» походження, а то і взагалі забути про нього якнайшвидше, викинути з душі, як непотріб.

Для Сергія Грушевського ті умови були реальною дійсністю. Вони накладали свій відбиток на його життя, з ними доводилося рахуватися. Згодом він розповість синові про неприємну історію, котру замолоду «мав у Києві, приїхавши

з села випадком у вишиваній сорочці й сіряку з відлогою від дощу, і з сього приводу попавши в підозріння в «хохломанстві» [5, с. 118]. Та все ж, вирощи на селі в суто українському оточенні, він після здобуття освіти не втратив поваги й любові до культури свого народу. Про це дізнаємося від його сина: «Українську стихію народну любив щиро. Пісень знав силу і співав їх гарно – замолоду мав гарний тенор, співав в академічній трію. Любив взагалі українську пісню незвичайно – як весь той гурток, де він обертався» [5, с. 118].

Водночас колоніальна дійсність не могла не впливати на свідомість і поведінку. «До українського слова він ставивсь з симпатією і разом з певним страхом, очевидно, під впливом балачок в київських «серйозних» кругах про «хохломанство» [5, с. 118], – аналізував батькові спогади Михайло Грушевський. Сергій Федорович «декламував [...] кілька уривків з «Катерини» й «Гайдамаків», здається, також з «Енеїди», і тим кінчилась його причетність до української літератури. Але й до всякої іншої літератури не виявляв він ніякого інтересу – хоч і викладав якийсь час «русскую словесность» [6, с. 126].

Про організований визвольний рух серед української інтелігенції на той час годі було й говорити, хоча в оточенні Сергія Федоровича «була певна тиха фронда проти російського уряду» [5] – провісник майбутніх змін. Та все ж, як підсумовував учений, на той час у середовищі, до якого належав батько, «до справжньої політики мали справжній жах, як до джерела всяких бід» [5].

Таким був замолоду Сергій Грушевський – типовий представник тогочасної нечисленної української інтелігенції

Киева. Якби він залишився на Батьківщині, то, очевидно, світоглядно розвивався б відповідно до тих процесів, що зароджувалися в її передових колах, адже саме київські ровесники, а багато в чому й однодумці Сергія Федоровича створили київську Стару громаду. Проте доля розпорядилась інакше, і переїзд на Кавказ фактично обірвав таку можливість. Але й на чужині він залишався, за оцінкою сина, «при сильних, хоч і стихійних українських симпатіях» [6, с. 135]. Відірваність від рідного краю, швидше всього, загострювала в нього, як і в його сина Михайла, ностальгійні почуття. Саме вони, разом із властивою Грушевським симпатією до селянства і гуманістичною традицією, помноженою на здобуту в Києві освіту, внутрішньо скеровували діяльність Сергія Федоровича на далекому Кавказі. «Він умів себе поставити і з учительством, і з великою публікою, умів промовити до селян – особливо в громадах українських. Без сумніву, його енергію піднімала сильно ся обставина, що між громадами були й українські. Він тужив за Україною, за українським народом і словом і чув себе дуже приємним в українських селах, де міг поговорити з селянами по-українськи. З особливою охотою він культивував і українську пісню по школах» [6, с. 126], – розповідав Михайло Сергійович, а згодом додавав: «Зложились репутація, що «директора» можна взяти за серце гарячим виконанням української пісні шкільним хором, і на се покладали особливу увагу учителі й учительки, навіть в громадах великоруських» [9, с. 119].

Родинне листування Грушевських також підтверджує, що Сергій Федорович усвідомлював необхідність українського шкільництва, бо саме рідною

мовою найлегше дійти до дитячої душі. Яскравим прикладом того став його лист до Михайла від 7 березня 1890 р. з відгуком на статтю «Школа и Шевченко», що була надрукована «в № 8 «Школьного обозрения», общепедагогич[еской] газеты, издав[аемой] в Одессе неким Гусаренко» [32]. У статті, як розповідає Сергій Грушевський синові, була «проведена доволно основат[ельно] мысль, что было бы несомнен[но] полезно и потому желательно издание хрестоматии из произвед[ений] Т. Шевченко и что по случаю наступления «Шевченковых дней» 25–26 февр[аля] и следовало бы серьезно подумать об издании названной хрестом[атии], к[ото]рая д[олж]на быть представлена в учен[ом] ком[итете] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения] и должна быть одобрена. Нельзя не согласиться с автором статьи [...] но дело в том, что на малорос[сийском] языке Мин[истерство] Н[ародного] П[росвещения] не м[оже]т одобрить, хорошего же перевода, к[ото]рый хоть отчасти звучал бы малороссийск[ому] детяти родным, близким сердцу и [слово нерозб.] для него нет, [в случае] топорн[ого] же перевода поэтич[еских] образов художест[венных] картин поэма не будет достигать цели, – продовжував Грушевський-старший і робив далі рішучий висновок, – уж ежели читать в школе в Малор[оссии] что-либо из Шевч[енко], то непременно читать на языке малоро[ссийском], иначе цель чтения не будет достигаться» [32].

Як бачимо, отриманий на українській землі патріотичний заряд Сергій Федорович зберіг на все життя. Батьків світогляд позначився і на молодому поколінні Грушевських [2]. Про це згодом

однозначно заявив Михайло Сергійович: «Під впливом оповідань батька, що заховав тепле привязання до всього українського – мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомило ся національне українське почуте, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплеменної й чужомовної «чужини» [4, с. 198].

Описуючи перші прояви свого свідомого життя в Ставрополі, де Грушевські знімали помешкання в купця Дячкова, вчений згадував: «Особливо багато проводив я часу з батьком. Здається, з самого переходу до дому Дячкова перейшов з батьком до осібної кімнати, і з сього часу усталилась тісна зв'язь моя з батьком, в котрій я прожив всі дальші роки, і вона мала величезний вплив на формування мого характеру. [...] Батько оповідав мені з свого життя всяку всячину, особливо спомини з Лісників і Києва. Я вчивсь від нього українських пісень, котрі він любив співати, акомпануючи собі на фортепіяні, що стояло в залі. У нього був доволі приємний тенор, і се для нього було найкращим спочинком – поспівати собі з власним акомпанементом, котрий він собі підбирав. Нарешті – він вводив мене в круг своїх нинішніх інтересів, своїх шкільних справ і планів. Він вкладав в мене всього себе» [7, с. 124–125], – так розповідав Михайло Грушевський про батьків вплив на нього в ранні роки. «Коли я став підростати, – продовжував він, – я пам'ятаю різні святочні церемонії, котрі батько заховував на Різдво при святочній вечері – я став надавати їм вагу з тим, як у мене почало розвиватись національно-романтичне почуття, і я старався можливо культивувати все українське «на чужині» – вчивсь колядок

і різних обрядів. Батько в тім ішов мені назустріч і мене дуже зв'язувало се відношення до української стихії як до святого огню, який належить підтримувати в домі, в його святая святих, не висуваючи на очі чужинців» [7, с. 132].

То ж на чужині родина Грушевських продовжувала залишатись маленькою часточкою України, та й мова українського народу там не була чужою. Вона інколи проривається на сторінки родинного листування, щоб забриніти у вигляді народного прислів'я чи просто того, що зветься українізмами. «Одно тільки нехорошо – надо быть постоянно на стороже против товарищей, надо следить за каждым словом, а то скажешь что-нибудь простое и обыкновенное, а станут над тобой смеяться» [33], – ділився з батьками Михайло Грушевський після вступу до Тифліської гімназії. Те «простое и обыкновенное», яке злітало з синових вуст, було українською мовою. Та все ж у цілому в родині Грушевських явно панувала російська мова. Так, Михайлові Сергійовичу, за його ж виразом, «зрідка тільки доводилося чути українську мову, головно як доводилося жити в Сестринівці» [7, с. 125].

У гімназичні роки (1880 – 1886) величезного значення для становлення патріотичного світогляду юного Михайла набув зроблений батьком «дуже доречний подарунок, що мав великий вплив на дальший напрям моїх інтересів: він виписав мені «Київську старину» за перший рік, 1882, і заперенумерував на наступний, 1883. [...] і тим зробив мені величезну приємність, і, може, не передбачаючи того, витичив дорогу моїм дальшим заняттям» [9, с. 119–120].

Грушевський-старший і далі сприяв розвиткові патріотичної свідомості

сина, згодившись, «мабуть, десь всередині 1883 року [...] на сміливий по нашим тодішнім поняттям крок – замовити деякі книжки в книгарні Ільницького за каталогом. При нашій цілковитій ізоляції від українського життя не мали ми ніякої міри того, що можна і чого не можна, що допустиме, а що небезпечніше під тодішніми гаслами заборони українського слова; два роки пізніше покійний дід Захарій, побачивши у себе в Сестринівці в моїй скриньці куплені в українських книгарнях українські книжки, дуже серйозно в моїй присутності запитав мого батька, чи се за його відомом я тримаю такі книги і чи він дозволяє мені такі – розумій небезпечні! – маніфестації? При загальній стриманості і великій делікатності діда треба було розуміти, що він був дуже серйозно заклопотаний такими моїми небезпечними вчинками. Тому й кажу, що виписка українських книг з київської книгарні за свіжим каталогом, розісланим при таких благонадійнім журналі як «К[иївська] старина» 1882 р., була в наших очах доволі таки ризикованим кроком у безвість, і я був гордий, коли батько дав мені на се згоду. [...] Я читав і перечитував їх сам, читав на голос батькові; ми ласували в його чулих сентиментальних образах українського життя, наївнім націоналізму, теплих почуттях до українського народу, села, народної поезії» [7, с. 124].

Чи свідомо Сергій Грушевський виховував сина українським патріотом? Мабуть, лише до певної міри. З усього перерахованого вище бачимо, що його ідеалом була освічена, культурна людина, яка шанує Бога та людей, не цурається рідного народу і прагне допомогти йому вийти зі спричинених царською неволею нещасття і злиднів (чим він мало

відрізнявся від решти української інтелігенції). Душа його рвалася все найдорожче і найсокровенніше передати своїм нащадкам. Але батьківська відповідальність за долю родини і майбутне дітей змушувала до обережності. А тому Грушевського-батька почало тривожити ним же закладене синове щире захоплення українством, яке в умовах колоніального режиму не віщувало нічого доброго. То була трегедія освічених кіл підросійських українців, яких обставини змушували уникати рідної мови – як на людях, так і в родині, щоб не наражати дітей на небезпечне українство (без нього їм «житиметься легше»), оскільки рідна мова в очах влади теж була «крамолою».

Є свідчення батькової перестороги – перестороги, прямо скажемо, запізнилої, оскільки посіяна раніше ним самим у синовій душі любов до України вже дала потужні сходи і зажила самостійним життям. Це вже, очевидно, зрозумів і Сергій Федорович, і його тривожило майбутнє його синів, як і небувале піднесення політичної активності молодого покоління українців та інших народів Російської імперії, що несло інтуїтивне відчуття майбутніх суспільних потрясінь. Відпускаючи сина на навчання в Київському університеті, а пізніше – на роботу до Львова, він просив його «роботать под наукою и в политику не мешаться» [31], а водночас у листах до Михайла неодноразово висловлював свою підтримку його діяльності в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. «Прошу и уполномочиваю тебя внести меня в число членов Товарищества» [30], – писав він в одному з листів. Хоч він і виставляв умову: «...если только в уставе его нет §§ политического характера, направленных

противу интересов нашего отечества России и противных верности присяге ей» [33], та все ж на тлі реалій Російської імперії це був дійсно вияв мужності і патріотизму.

Ми бачимо, що Сергій Грушевський (можливо, під синовим впливом) піднявся до усвідомлення необхідності єднання розділеного двома імперіями українства. Тому в листах до сина він неодноразово досить рішуче висловлювався за те, «чтобы издания «Общества» печатались на языке близком и удобно понятном для малороссов, живущих в пределах России, чтобы они были полезные и для них, как для русского населения Галиции» [32, арк. 73–74]. Так він писав 7 березня 1898 р., а в іншому, недатованому, листі продовжував: «Мне кажется, что ты оказал бы малорусскому населению Галичины большую услугу к сближению его с нашей Украиной, очистив язык, к[ото]рым говорят во Львове, от чуждых ему элементов, втянув учащуюся молодежь в язык Шевченка, Котляревского и под.» (б/д) [32]. Про те, що Михайло багато в чому визнавав слушність батькової думки, свідчить лист Сергія Федоровича від 29 травня 1896 р.: «Получен 2 т. «[Записок] Наукового товариства имени Шевченка». Благодарю за гостинец. В этих томах язык такой, что и я могу свободно читать, так как он близок к языку Приднепровской Малороссии. Желательны дальнейшие успехи в этом направлении, от чего издания Ваши выиграют во многих направлениях» [32].

Батько вітав нові видання, що створювались за участю сина, як, наприклад, «Літературно-науковий вісник»: «Получил объявление о том, что будет с началом нового года выходит у Вас в

Галиции [журнал] «Литературно-научного вестника». Конечно, народжению нового литературного органа нельзя не радоваться» (1.11.[1897]) [31, арк. 452]. Він сприймав українську наукову громадськість Галичини Михайловими очима, помітно симпатизував їй і підтримував прямими грошовими пожертвами.

Підводячи підсумок, процитуємо Михайла Грушевського: «Відірваний цілими десятками літ від рідних країв», він «до смерти заховав привязанне до своєї народности й її мови, і всюди маніфестував себе яко Українець, не вважаючи на досить високе урядове становище» [15, с. 220]. «Дуже люблячи рідну сторону, українське жите, мову, пісню, він поривався вернутися в рідну Київщину, але се дороге діло, в котре вложив він стільки роботи і сили душевної, не пускало його, і не пустило до смерти з Кавказу» [34].

Хоча Сергій Грушевський і вступив у квітні 1882 р. в пенсійний вік, але, за оцінкою сина, «життєва енергія його не була зломана і не вичерпана» [34]. Його досвід і працездатність враховувало керівництво, продовжуючи залишати на педагогічній ниві. Тож останній запис послужного списку прозвучав лаконічно і страшно: «Умер на службе 27 янв[аря] 1901» [34].

Як із документів, так і з фотокарток відомо, що Сергія Федоровича поховали на Першому міському кладовищі Владикавказа поруч з чотирма його дітьми. Сучасні пошуки показали, що «в начале 60-х годов территория кладбища была преобразована в Комсомольский парк, территория кладбища была выровнена с использованием строительной техники. Точное место захоронения С. Ф. Грушевского и четырех его детей на территории Комсомольского парка (бывшего

общего кладбища) установить не представляется возможным» [18].

На жаль, знищення могил упродовж останнього століття вже нікого не дивувало. Та все ж у випадку з Сергієм Грушевським вбачається щось зловісно-символічне: імперія, яка не розглядила справжнього Сергія Федоровича прижиттєво, помстилась йому посмертно. На сучасному Північному Кавказі вже лише історики можуть згадати ім'я людини, яка відкривала перші школи по селах і станицях, налагоджувала якісну освіту в містах. Проте об'єктивно наслідки його освітянської діяльності залишаються назавжди поміж тієї багатонаціональної людності. Закоханій у рідний край, він повернувся до України у справах сина, який у незмірно більших масштабах продовжив батькову працю. Слід, залишений Грушевським-батьком, можна порівняти із згаслою зіркою, промені якої ще довго долатимуть темряву.

Тож, оглядаючи сьогодні з понадстолітньої відстані невтомну працю Сергія Грушевського, приходимо до висновку, що він не погодився з нав'язуваною згорі роллю – бути знаряддям у руках імперії. Як освітянин і громадянин він у тих умовах робив усе від нього залежне, щоб сіяти зерна освіти, духовності й патріотизму, що неодмінно проростатимуть у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

- [Грушевський М.] Сергій Федорович Грушевський. Некрольоги // Літературно-науковий вісник. – 1901. – С. 220.
- Кучеренко М. «Ділу сьому посвятив він всю душу» (Сергій Федорович Грушевський) / Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. // Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 77 – 81.
- Грушевский С. Отчет о состоянии народных училищ Ставропольской губернии за 1872 год // Сборник статистических сведений о Ставропольской губернии. – Вып. 5. – Ставрополь, 1873. – С. 5–67.
- Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 198.
- Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – № 9.
- Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – Ч. 11.
- Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – Ч. 12.
- Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. – Ч. 9.
- Грушевський М. Спомини // Київ. – 1992. – Ч. 2.
- Ковалинський В. Духівниця педагога // Пам'ять століть. – 1996. – Ч. 2. – С. 93–96.
- Кучеренко М. «Груші змінили шаблю на хрест» / Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. // Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 11 – 33.
- Кучеренко М. «Дід був характеру легкого і веселого, ... притім характеру доволі самостійного» (Федір Васильович Грушевський) // Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 34 – 73.
- Кучеренко М. «Ділу сьому посвятив він всю душу» (Сергій Федорович Грушевський) / Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. // Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 100 – 103.
- Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 274–275, 281, 287, 293, 300–301, 303, 311.
- Літературно-науковий вісник. – 1901. – Том XIII. – Книга III. – С. 220.
- Отчет о Временных педагогических курсах для народных учителей и учительниц Терской области. – Тифлис, 1879. – 28 с. (Приложение № 11 к Циркуляру по

Управлению Кавказским учебным округом за 1879 г. № 9).

17. Панькова С. До витоків материнського роду Михайла Грушевського // Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції. – Випуск 2. – К., 2002. – С. 52.

18. Письмо Северо-Осетинской общественной организации Союза архитекторов России президенту общественной организации «Украинское национальное общество «Батьківщина» РСО-Алания» Гуляеву Сергею Григорьевичу. 28.05.2003. Владикавказ.

19. С. Ф. Грушевский. О воскресных и вечерних школах для взрослых. Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального народного образования. – 2-е изд. – Киев, 1876.

20. С. Ф. Грушевский. Об обучении взрослых в вечерних и воскресных школах. Для учителей начальных училищ. – Ставрополь (Кавказский), 1876.

21. С. Ф. Грушевский. Руководство к обучению церковнославянскому чтению по «Первой учебной книге церковнославянского языка». С приложениями: 1) Словаря непонятных, употребительнейших церковнославянских слов, встречающихся в Евангелии и в современных церковно-богослужебных книгах и 2) Краткого извлечения из грамматики церковнославянского языка нового периода. Для учащихся в начальных народных училищах. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Киев, 1883.

22. Сборник законоположений и правительственных распоряжений, относящихся до низших и начальных училищ, а также до учреждений и лиц, имеющих связь с

названными училищами. С приложениями правил и программ испытания на звание учителей городских, уездных и начальных народных училищ. Настольная справочная книга для директоров и инспекторов народных училищ, для училищных советов, для городских и земских управлений [и проч.]. Собрал и издал директор народных училищ Грушевский Сергей Федорович. – Ставрополь (Кавказский), 1876.

23. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 14 зв.

24. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 15 зв.

25. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 15 зв.

26. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 17 зв.

27. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв.

28. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

29. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 2, арк. 228.

30. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 2, арк. 242.

31. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 426 зв.

32. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 79–79 зв.

33. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 9, арк. 1–2 зв.

34. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 26–29 зв.

35. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв.–20.

36. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3583, арк. 701 зв.–702.